

SZIGETI PÉTER

Alkotmánybíráskodásunk négy éve (1990–1993)

*Tények – politológiai összefüggések
– alkotmányossági értékelések*

I. ÁLTALÁNOS JELLEMZÉS

Az 1990-es év elején hatályba lépő alkotmánybíráskodás törvény már a rendszerváltás küszöbén találta a magyar társadalmat, s a kialakuló, a pártok parlamenti versenyére épülő pluralista demokrácia politikai rendszerére való áttérés követelményei, majd valósága határozta meg az alkotmánybíráskodás intézményének helyét, szerepét a politikai rendszer egészében. A békés átmenet folyamatában – éppen a folyamat be nem fejezett mivolta következtében – került az Alkotmánybíróság működése megkezdésével bizonytalan helyzetbe. Az átmenet jellege következtében hármass bizonytalansági reláció állt fenn, amely fokozatosan csökkenő mértékben érezte hatását.

1. A törvényi szabályozás ellenére az alkotmánybíráskodás *funkciója, politikai súlya, szerepe* a hatalommegosztás rendszerében és *jogi jellege is* bizonytalan volt, s ez szükségképpen teret nyitott a *menet közbeni önértelmező, önmeghatározó munkának*.

2. Ezt az alkotmánybíráskodás társadalmi, politikai és jogi rendeltetésében jelzett bizonytalanságot felerősíti az a tény, hogy a rendszerváltás folyamatában nincs történelmi minta a polgári társadalomhoz való „visszatérésre”, s így bár a célokban összhang uralkodott a főhatalmat alkotó, a politikai rendszer konzervatív pólusán elhelyezkedő pártok között, a módszereket, utakat, eszközöket illetően közöttük sem volt egyetértés (még kevésbé a parlamenti ellenzék részéről). A rendszerváltás politikai miliójában kellett az Alkotmánybíróságnak

ellátnia a feladatait, miközben a *rendszer váltás tartalmi követelményei tekintetében* olyan politikai konfliktusok keletkeztek, melyeket a *politikai rendszer egyéb intézményei nem tudtak feldolgozni és feloldani, s ekként kerültek át az alkotmánybíráskodás területére*. Ilyenek voltak az igazságtételi törvénnyel (11/1992. AB hat.) és a média kinevezéssel kapcsolatos ügyek (37/1992. AB hat), a kárpótlási törvénnyel kapcsolatos határozatok, melyek az állami tulajdont legitimnek és legálisnak tekintették, s ezzel kizárták a reprivatizációs törekvések jogalapját (pl. 21/1992. AB hat.). Mindezen konfliktusok kezelése egyben alapfunkciója is az alkotmánybíráskodásnak. Azonban a konszolidált társadalmi viszonyok és uralmi formák között gyakorolt alkotmánybíráskodáshoz képest mennyiségileg jóval több és minőségileg számos újszerű feladatok hárultak erre az intézményre. Ezt a lényeges körülményt nem veszi figyelembe az intézményt azon az alapon túlzott aktivizmussal jellemző és elítélő álláspont, amely közvetlenül a német Szövetségi Alkotmánybírószáki tapasztalatokkal veti össze a magyart, az alapjogokat kiterjesztő, az alkotmányszöveggel nem megfelelően alátámasztható döntései miatt (Pokol 1993). Épp ezért elemzésünkben differenciáltabban kell felvetnünk az aktivizmus kérdését. Analitikusan elválasztjuk egymástól a *mennyiségi, a minőségi* (az alapjogok tartalmának alakítása az alkotmányszöveghez képest) tényezőket, melyek bevezetését Sajó András kezdeményezte (1993: VII. fejezet), és a *hatalommegosztás szerkezetével összefüggő* („önkorlátozás”) tényezőket (Szigeti 1993), mielőtt szintézist alkotnánk.

3. Az átmenet békés jellegének további következménye, hogy mivel nem történt valóságos politikai ugrás, „forradalom”, vagyis a reformok útján történő, fokozatos átmenetről volt szó, ezért az új politikai rezsim kénytelen volt a *jogrendszer kontinuitásának alapjára helyezkedni a diszkontinuitásban*. Ez az értelmezés tehát nem tartja összeegyeztethetőnek a jogállamiság és a jogbiztonság követelményeit a forradalmi jogkeletkezéssel (Szigeti 1993b: 11–12.). Ettől eltérő álláspontra helyezkedik Halmi (1994: 291), amikor az 1989-es kerekasztaltárgyalások eredményeit (alkotmánymódosítások, sarkalatos törvények) olyan forradalmi változásnak tekinti, amely kombinálódott a régebbi törvényességgel, a jogi kontinuitás fenntartásával.

Azt, hogy a bizonytalansági összefüggések fokozatosan csökkenő mértékben játszottak szerepet, de facto és de iure egyaránt valószínűsíthetjük, illetve bizonyíthatjuk.

De facto statisztikai bizonyíték, hogy a legfontosabb jogszabályok 1990 májusa előtti és utáni körülbelül azonos mennyiségét összehasonlítva — különösen a *parlamentari törvényhozás (30%-os a megsemmisítés indexe a május utáni 18%-kal szemben)* és a *kormányzati jogalkotás szintjén (38, illetve 27%)* — szignifikánsnak tekinthető a megsemmisítések csökkenő aránya. Igaz, az életviszonyok jogi szabályozása szempontjából kisebb jelentőségű *miniszeri rendeleteknél csak 1 százalékos* a csökkenés.

Az 1990. május előtt és 1990. május után kibocsátott jogszabályok alkotmányossági vizsgálata

1990. május előtt

	vizsgált	megsemmisített	százalék
Törvények	131	39	30
Kormányrendeletek	72	27	34
Miniszteri rendeletek	86	24	28

1990. május után

Törvények	117	21	18
Kormányrendeletek	45	12	27

(Lásd: *A Magyar Köztársaság Alkotmánybírósága* című kiadványban. A táblázatból elhagytuk a törvényerejű rendeletek megszüntetett jogforrási szintjét, továbbá az összehasonlításnál az eltérő volumenek miatt számba nem vehető tanácsi, illetőleg önkormányzati rendeleti szintű jogalkotást.)

De iure az AB is készült a „normális” parlamenti működésre, s ennek igényét fejezte ki a 4/1993. (II. 12.) határozat B pontja. Ugyanis az egyházi ingatlanokkal kapcsolatos döntésben meghatározták a minősített többséget igénylő törvények alkotmányhoz képesti „többlet” kritériumát: eszerint csak olyan törvény igényel kétharmados parlamenti többséget, amely *alapjog érvényesítésének irányát* szabja meg. Értékelésem szerint *ez a szűkítő felfogás, tartalmi ismérv* a normális parlamenti működéshez szükséges feltételek megteremtése jegyében hátrébb tolja a hatalommegosztás garanciális szabályrendszerét, s a végrehajtó hatalom kezdeményezte jogalkotási és törvényhozói pozíciók erősítését jelentheti.

Az új Alkotmány utáni törvények közül *egészében* egyet sem semmisített meg az AB, de a köztársasági elnök indítványa alapján egy az Országgyűlés által elfogadott, de ki nem hirdetett törvényt (Zétényi–Takács) alkotmányellenesnek minősített (Sajó 1993: 82). Ennek a törvénynek az alkotmányossági vizsgálata mondotta ki elvi alapon, hogy alkotmányos jogállamban *nem lehet különbséget tenni a rendszerváltás előtti és utáni jog között*: mindkettőnek az alkotmánynak kell megfelelnie. A jog kontinuitását úgy is fenntartotta az AB, hogy ítéleteiben nem ad helyt az *ex tunc*, visszamenőleges indítványoknak (27/1991), s védte a jogbiztonság értékéhez kötődő, viszonylagos stabilitást (32/1991; 9/1992; 10/1992. hat. stb).

Az AB határozatainak értékelésekor különbséget lehet tenni az alkotmányos alapjogokat és jogelveket érintő döntések és az ilyeneket nem értelmező határozatok között. Az előbbieket a „láthatatlan alkotmány” kérdéskörénél elemezzük, az utóbbiak lényegesen prózaibbak. Itt arról van szó, hogy a határozatok értékelése széles és ellentmondásoktól sem mentes skálának nyit teret, annak függvényében, hogy milyen értékelési alapról minősítjük az AB döntéseit. Ezért vannak olyan határozatok, melyeket egyesek kormánypártisággal, mások ellenzékiességgel, egyesek aktivizmussal, megint mások konzervativizmussal vádolnak. Valójában attól függ, milyen alapról minősítünk.

Ezért itt a kritikáknak célszerű volna saját pozícióikat világossá tenni. Így például a *demokratikus citoyen ethosz*, a *participációs* politikai kultúra értékrendje felől rá kell mutatnunk arra, hogy nem minden esetben élt jól az átmeneti periódusok teremtette kivételes helyzettel a tisztelt testület. A jogfejlesztés nagymértékű szabadságfokának helyzetében a közakaratképződés demokratikus technikáit vágta el a közvetlen demokráciát sújtó 2/1993. (I. 22.) alkotmányértelmező határozatával, csakúgy, mint a korábbi, 28/1990. (XI. 22.) AB határozat a társadalmi vitát megszüntető döntésével.

Az összefolyamatot tekintve azonban azonban csökkentek és az 1994-es választások idejére jelentőségüket veszítették az említett bizonytalansági tényezők, mert a jogrendszer reformja meghaladja azt a kritikus küszöböt, melyet a polgári berendezkedés alkotmányosságának intézményesülése megkívánt. Ezt a folyamatot segítette elő az Alkotmánybíróság tevékenysége, s négy év alatt végzett munkájának mennyisége és minősége alapján a rendszerváltás egyik legsikeresebb új intézményének tekinthető. *Mennyiségileg* azért, mert a mintegy száz főt foglalkoztató intézmény bírói testülete hatalmas tömegű társadalmi konfliktust oldott fel.

A normakontrollra irányuló indítványok eredményessége

	1990	1991	1992	1993	négy év összesen
	években				
A beérkező összes indítvány ebből a kiszignált ügyek száma	1625	2302	1700	1323	6950
Az eldöntött ügyek száma ebből alkotmánysértés megállapítása	663	772	370	370	2265
Megállapított alkotmánysértés a kiszignált ügyek százalékában	114	276	252	252	837
	13	23	44	42	122
	11%	8%	23%	17%	15%

Forrás: Kerekes 1994: 451.

Minőségileg az értékelés fontos eleme, hogy az ideiglenesnek szánt, de tartósnak bizonyult alkotmány helyzetében az alkotmányosság kérdései hatványozott jelentőségre tettek szert. Természetesen minél kidolgozottabb, normatívabb, koherensebb és előrelátóbb egy alkotmány, s minél standardizáltabbak az életviszonyok, annál kevesebb az értelmezendő alkotmányossági kérdés, joghézag. S minél kevésbé van ez így, annál nagyobb szerepe lesz az alkotmánybíróságnak az adott jogszabályi feltételek között – anélkül, hogy az alkotmányossági kérdések kiküszöbölhetőek lennének bármily tökéletes alkotmány esetében. A tovalendülő élet mindig át fogja törni, és új kérdések elé állítani a mindig csak viszonylagosan teljes alkotmányi szabályozást. Magyarországon, a fordított arányosság összefüggése következtében, az Alkotmánybíróságnak nagy szerep jutott, amit szakmailag magas

színvonalon, társadalmilag eredményesen töltött be, mert vitatható döntései ellenére – ilyenekre is rámutatunk – *előre vitte az alkotmányosság megszilárdítását*. Azért, mert egyfelől a hatalom gyakorlásának *ellensúlya volt* (Sajó 1993: 95), s mert másfelől jogfejlesztő tevékenységével *előrelendítette az alkotmányosságot* Magyarországon. Az előbbi problematikát nevezte Pokol „államszervezeti alkotmánybíráskodásnak”, amely államhatalmi–politikai kérdéseket érint, az utóbbiakat „alapjogi alkotmánybíráskodásnak”, amely szintén érintheti az előző kérdéskört, de sokkalta inkább a hagyományos jogterületek normái feletti kontrollt jelent (Pokol 1992: 67). Ez utóbbit nevezik a szakirodalomban – mint rá fogok mutatni, eléggé szerencsétlen terminológiával – „láthatatlan alkotmány”-nak.

Előre tekintve megjegyzendő, hogy az 1994-es országgyűlési választások eredményei nagy mértékben új helyzetet teremtettek az alkotmányosság politikai feltételeiben. Két lényeges változásról van szó:

1. az abszolút parlamenti többség birtokában a kétharmados törvények főhatalom előtti korlátja nem köti majd az új koalíció kezét;
2. ezáltal egy új alkotmány elfogadásának a lehetőségei is számottevően javultak. Következésképp könnyen lehet, hogy akár új AB-törvénnyel, akár anélkül, pusztán új alkotmánnyal *új normatív alapra kerül* az Alkotmánybíróság tevékenysége. Mindez pedig eddigi döntéseinek akár nem jelentéktelen részét érvénytelenítheti, mint ahogy fordítva, eddigi döntéseinek, jogi álláspontjainak lényege bekerülhet egy új alkotmányba, normatív rangra emelkedhet.

II. AZ ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS POLITIKUMA

1. Kitekintés: jog és politikum viszonya az esetjogi és a kontinentális jogcsaládban

Az alkotmánybíráskodás politikuma a nemzetközi irodalomban is gyakorta vizsgált kérdés. Akár az alkotmány-értelmezés és a politikai filozófiai értékválasztások közötti viszonyról van szó (Dworkin 1991), akár a morál hatalmáról, amiből állítólag az alkotmányossági kérdések politikai eldöntésének legitimitása ered (Toinet 1991), akár a törvényhozás alkotmányossági kontrolljának paradoxonról paradoxonra haladó természetéről (Pisier 1988). Nálunk is sokakat foglalkoztat a probléma, így Kulcsárt (1993: 3., 4. rész), Paczolayt (1993: 31–36) Pokolt (1992), Sajót (1993: VIII. fejezet), de Halmai (1994), Lábady (1993), Sólyom (1993) is ír a kérdésről.

Mindenesetre a probléma nemcsak az adott ország politikai viszonyaival függ össze, hanem *jogfejlődési útjával* is. Az *írott alkotmány nélküli Anglia esetjogi (Common Law) jogrendjében fogalmilag is kizárt az alkotmánybíráskodás*, nem lévén olyan alkotmányban rögzí-

tett alapjogok, amelyeken keresztül az alkotmányossági konfliktusok eldönthetőek lennének. Az egységesülő Európa integrációs folyamataiban támadják is polgári demokratikus alapról a szabadságjogok ezen garanciális intézményének angliai fogyatékoságát (Charta 88. in: Eszmélet, 1994. 23, 72–77. o.).

Eközben nálunk némelyek a valóságos és írott alkotmányunkkal szemben az ezeréves íratlan alkotmányra hivatkoznak. Nem is nagyon rejtve véka alá azon politikai céljukat, hogy önmagukat teszik meg az íratlan tradíció egyedül autentikus letéteményesének. Mindez egyben jelzése is annak, hogy a politikamentesség nem egészen az alkotmányossági kérdések sajátja, ahogyan ez az egyoldalú jogászvilágnézet felől nézve látszik. Termékenyebb Arisztotelész több mint 2300 éves felfogása, mely szerint alkotmány az a rend, amely a városállamban a vezetés kérdését szabályozza. Azt, hogy milyen módon oszlik meg és ki gyakorolja a főhatalmat, s hogy e rendet alkotó közösségeknek mik a céljaik (Arisztotelész 1984: 175).

Más helyzet alakult ki az Egyesült Államokban, ahol eredendően nem az imperatív kontinentális gondolkodást, hanem az angol mintát vették át. Nem problémátlanul, mert az eltérő társadalmi viszonyok és népesség, a jogászrend hiánya stb. következtében volt ellenállás a common law-val szemben. Különösen 1776 előtt, s a recepció ellenére is az USA joga különleges helyet foglal el ebben a jogcsaládban (David 1977: 323 skk). A számottevő feudális előzményt nélkülöző, föderatív felépítésű ország rendelkezik írott alkotmánnyal, szövetségi és tagállami szinten egyaránt. Az esetjogi jogrendszer ellenére itt az állampolgári szabadságjogokat – szemben az angol felfogással – nemcsak eljárásjogi, hanem egyre inkább anyagi jogi értelemben használják és konstitucionalizálják (Berman 1991). A jog elsődlegessége itt is a bíró szupremáciája, de bírói jogvita tárgya lehet – szemben Angliával – az írott alkotmánnyal ellentétes törvényhozási aktusok hatálytalaníttatása is. A bíróságok ez irányú szélesedő gyakorlata a törvényhozásban belső korlátokat támasztott, aminek eredményeképpen a „due process of law” tétel bekerült az alkotmányba. Azaz a bíróságok alkotmányos felhatalmazást kaptak arra, hogy felülvizsgálják a törvényhozást. Anyagi és alanyi jogon megteheti bármely állampolgár bármilyen ügyben és bármilyen bíróság előtt, hogy alkotmányellenességre hivatkozik, a törvényekkel szemben is. Ezáltal mindenki alkotmányvédő még akkor is, ha az érdemi döntés a bíróság joga és kötelessége, ha az ügy az eldönthetőség állapotában („justiciable”) van. Nincs szükség külön alkotmánybíróságra, mert mindenmű bírói eljárásban, tényleges felek közötti jogvitában érvényt lehet szerezni az alkotmányvédelemnek mind a törvényekkel, mind a hatósági-közigazgatási döntésekkel szemben. Ez az amerikai specifikum. Jól látható, hogy felek vitáiban, tényleges és nem külön névleges bírósági eljárásban érvényesíthető az alkotmányosság. Az igazságszolgáltatató államon belülre korlátozódik az alkotmányvédelem, s nem

külön a törvényhozó állam felülvizsgálatára. Ezért itt valóban a jogi elem áll közvetlenül előtérben, s a mögöttes tartalmak nem jogiak.

A bíróságoknak „ügyeket és vitákat” (cases and controversies) kell eldönteniük, s ami jogilag nem bírálható el (non-justiciable), az politikai kérdésnek minősül, s ekként nem kell elbírálni. Egy mérvadó 1962-es Supreme Court ítélet (Baker versus Carr, 369 U. S. 186.) kritériumokkal bátyázta körül, hogy mi minősüljön politikai kérdésnek („political question doctrine”), ennek ellenére sem oldódott meg a probléma. A Legfelsőbb Bíróság a későbbiekben csak nagyon lazán tudta tartani magát a saját maga felállította követelményekhez (lásd részletesebben: Paczolay 1993: 31–33). Tehát még ebben a szerkezetben, ahol az egyedi jogvita és a bírósági eljárás eleme valóban előtérben áll, sincs kínai fal a jogi és a politikai mozzanatok között.

A *kontinentális jogcsalád* deduktív, fogalmi általánosításokból következtető, írott alkotmányokon alapuló jogának alkotmánybírósági a bírósági szervezettől elkülönült testületekként jöttek létre és működnek (pl. Ausztriában, Németországban, Spanyolországban, Olaszországban). Igaz, nagyon különböző hatáskörökkel, de mindegyikük a jogrend alkotmányosságára felügyel, s *szervezeti különállásuk a bírósági intézményrendszerből eleve nagyobb politikai súlyt ad nekik*, mint amilyen az esetjogi rendszerekben lehetséges, hasonlóan érvel Mauro Cappelletti és mások (vö: Paczolay 1993: 34). Ahol pedig a még el sem fogadott törvények feletti előzetes alkotmányossági normakontroll hatáskörét is megkapja az alkotmánybíróság – Franciaországban ez az Alkotmánytanács alapfunkciója –, ott el sem vitatható, hogy a normatív érvényességre még szert nem tett államokarat milyenségéről van szó, tehát politikai kérdés elbírálásához kap jogosítványt.

2. A magyar gyakorlat megítélése

Nálunk abban általában mindenki egyetért, hogy a rendkívül széles hatáskörökkel rendelkező magyar Alkotmánybíróság *sem* napi politikai konfliktusok eldöntésére szánt intézmény. Ahogy Halmi Gábor (1994: 298) rámutat: „Az első három és fél év tapasztalatai alapján jogosítványai közül elsősorban az előzetes normakontroll és az absztrakt alkotmányértelmezés bizonyultak olyannak, amelyek során szinte elkerülhetetlen volt a határozatok napi politikai célokra történő kihasználása, a testület akarata ellenére.” De ettől a veszélytől nem voltak mentesek az utólagos normakontrollra irányuló eljárások sem (pl. a Rádió és a Televízió felügyeletének ügye).

Itt tehát a *napi politikai aktualitás* elkerülése a kívánatos cél, noha a kategória közérthető, tartalmilag egyáltalán nem specifikált, mivel nem tudja megmondani, hogy mi az, ami politikai, de nem „napi”. A politika fogalmi tartalma – bármely definícióját vennénk is elő – rendkívül flexibilis, mert nem dologi–tárgyi, hanem relációs természetű képződményre vonatkozik. Akkor is, ha a két rossz végletet, a

pánpolitizáló felfogást („minden ami él és mozog, politika”) és az arisztokratikus, a kormányzati tárgyakra szűkítő felfogásokat kizárjuk a kívánatos megoldásokból. Az alkotmánybíróság saját döntése során is kifejtette, hogy a jogállamiság nemcsak állapot, hanem program Magyarországon. *„Az Alkotmánybíróság a »jogállami forradalom« paradoxonának letéteményese: a jogállami alkotmánnyal elkezdődött, és annak megvalósításában álló békés rendszerváltásban az Alkotmánybíróságnak saját hatáskörében feltétlenül biztosítania kell a jogalkotás összhangját az Alkotmánnyal»* (11/1992. AB. hat.). Az AB önértelmezésében a rendszerváltásban betöltött és vállalt szerepe miatt méltán jellemezhetette Sajó András (1993: II. fejezet) az Alkotmánybíróságot a *jogállamra való átmenet aktivistájaként*. Egy *berendezkedés milyensége* pedig – nem a napi politika értelmében, hanem sokkal mélyebb társadalmi és történelmi összefüggésekben – politikai és ideológiai, uralmi kérdés.

Végül, a megítélés egy harmadik szintje. A politika *különböző szakmai racionalitások ütközését* (gazdasági, műszaki, jogi, környezetvédelmi racionalitását, stb.) vagy *egy területen több egyenértékűen szakszerű megoldás közötti választást*, döntést jelent, eltérő érdekkhatások pályáira terelve a társadalmi cselekvéseket. *Azonos súlyú, megalapozottságú szakszerűségeket képviselő álláspontok, megoldások közötti döntés*, akkor is, ha a *jogászai szakszerűségről* van szó, szükségképpen politikai vonzatú: különböző társadalmi konzekvenciákkal jár. Max Weber szerint (1989: 64–88) a politika éppen attól lesz hivatás, hogy a döntéseket várható eredményeik, konzekvenciáik felől mérlegelik. Éppen ebben az összefüggésrendszerben értelmezhetőek az *alapjogok terjedelme, minősége* (élet és emberi méltóság, jogegyenlőség, jogállamiság, véleménynyilvánítás szabadsága stb.), az *alapjogi bírászkodás aktivizmusa* körüli viták a magyar Alkotmánybíróság határozatairól. Az természetesen nem feladata és nem is lehetne bizonyítani, hogy döntéseit az Alkotmánybíróság ezek várható konzekvenciáira tekintettel hozná. Az azonban tény, hogy szándékaitól függetlenül döntései konzekvenciákkal járnak, s hogy e hatások miatt kerülnek viták keresztüztüébe. Tehát a társadalomtudományi, objektív-visztikus elemzés nem foghatja úgy fel a dolgot, mint a processzuális, esetjogi jogszemlélet, hogy tehát itt csupán egy politikamentes bírói *eljárásról*, *pörről* van szó, amelyben felek *igényeiről* döntenek, s ekként tesz igazságot a semleges döntőbíró; hogy huizingai értelemben vett „agonális döntésről” lenne szó, mert parókás emberek testülete határoz (Huizinga 1944: IV. fejezet).

Épp ezért a politikai és a jogi (szakmai) elem viszonyának megítélése csak differenciált elemzéssel tisztázható. Ha ez elmarad, akkor a depolitizáció célkitűzése, bármely szintre vonatkozzék is – amit rendszerint elfelejtenek tisztázni –, jámbor óhaj marad.

A továbbiakban a probléma két aspektusát elemezzük, az egyik az alkotmánybírászkodás tevékenységét jellemző *konfliktusmezők*, a másik az alkotmánybírászkodás helye a *hatalommegosztás rendszerében*.

A kérdés tárgyalásakor eltérünk a hatalmi ágak szembeállításának szokásos jogtudományi sablonjától, amely nem veszi figyelembe az államszervezetben belüli szükségképpen munkamegosztás tényét.

Az AB a jogrendszer egészében normakontroll funkciót lát el, amely az új jogot az alkotmányosság tartalmi értékeihez, alapjogaihoz, illetőleg az érvényes jogszabályok rendjéhez méri hozzá. Ha és amennyiben az alkotmányossággal – melynek fogalmát a „láthatatlan alkotmány” értékelési probléma vizsgálatánál fejtjük ki – összeférhetlenséget lát, akkor eljárásának rendje szerint részben vagy egészben megsemmisíti az alkotmányos normát sértő döntést. Ezzel felold a jogrendszerben egy olyan konfliktust, *ami mint konfliktus már a jog nyelvén fogalmazódott meg*, annak ágazati és jogforrási rendjében és dogmatikai–logikai közegében jelent meg.

Azonban maga a jog sem más, mint a társadalmi konfliktusok kezelésének és feloldásának olyan módja, amely specifikus objektivációs formát hoz működésbe az alapjukat tekintve nem a jogen belül, hanem a rajta kívül támadt konfliktusok kezelésére. A különböző éleletterületeken, társadalmi viszonyokban keletkezett ellentmondások egy része megoldódik azon a szinten, ahol született. Egy másik része kezelhetetlen azon a szinten, ahol felvetődött, s tovagördül a hatalmi–politikai szintre. Meghatározott esetekben a politikai rendszer szelekciós teljesítményei kezelik, feloldják e konfliktusokat. Viszont ha a normatív formát öltő államakarat – a jogrendszeren belül – vetődik fel konfliktus, vagy pedig *a politikai rendszeren belül fel nem oldott politikai konfliktus tovább él, akkor a végső konfliktuselhárító intézmény helyzetében lép fel az Alkotmánybíróság*. Előbbi esetben *normakollízióról* van szó (A), arról, hogy jogszabály és jogszabály konfliktusában, a normatív érvényességre már szert tett államakaratok ütközésekor melyik az erősebb — ha és amennyiben az ütközés alkotmányos jog sérelmét jelenti (vö: 35/1992. AB hat. és Súlyom 1993: 24). Utóbbiban a *politikai konfliktus jogiasodásáról* (B). Ez esetben azért indul az alkotmánybírósági eljárás, mert van *érdekelt indítványtevő*. Általában nem a főhatalmat gyakorló politikai erők, hanem az *ellenzék kényszerül rá, hogy az alkotmányosság mértékein túllépő hatalomgyakorlást korlátozza. A magyar alkotmányosság fejlődésében ezért az alkotmánybíráskodás bevezetése politika- és jogtörténetileg egyaránt új fejleményt jelentett*.

Az ügyek megoszlása a nem magánfél indítványozók esetében

	1990	1991	1992	1993
Nem magánféltől	205	440	429	417
Köztársasági elnök	–	2	–	3
Miniszterelnök	–	–	1	–
Alkotmánybíróság (hivatalból)	–	–	2	–
Országgyűlési képviselő	–	13	20	25
Miniszter	–	2	5	1
Állami Számvevőszék	1	–	–	–
Önkormányzatok	–	64	43	48
Köztársasági megbízott	–	29	57	38
Bíróságok	7	16	29	28
Ügyészségek	2	–	–	–
Pártok	24	25	15	9
Érdekvédelmi szervezetek	37	132	110	77
Egyházak	–	3	1	6
Szövetkezetek	29	22	12	8
Vállalatok, intézmények	73	58	35	38
Egyetemek, iskolák	3	1	3	6
Ügyvédek, jogtanácsosok	29	73	95	129

A nem magánféltől beérkezett indítványok magas száma jól érzékelteti a politikailag érdekeltek kezdeményezéseinek jelentős súlyát. Különösen a pártok, az érdekvédelmi szervezetek és országgyűlési képviselők kezdeményezései bírnak politikai jelentőséggel. Látható az is, hogy az Alkotmánybíróság hivatalból mindössze kétszer élt az alkotmányossági vizsgálat kezdeményezési jogával, azaz meglehetősen nagy önmérsékletet tanúsított.

Mire alapozottan nevezhetjük *végző konfliktuselhárító, ügydöntő intézménynek* az Alkotmánybíróságot? Egyrészt „végző”, mert *döntése mindenkire, az államszervezet összes összetevőjére nézve kötelező*, döntése új alkotmányos normák megjelenéséig nem bírálható felül, el nem vitatható erejű. Másrészt a hatalommegosztás rendjében a *törvényhozói, végrehajtói és a jogszolgáltatói* (bírói) *hatalmi ágakhoz képest olyan független, ha tetszik, negyedik hatalmi ág, amely hatásköri és eljárási szabályainak keretei között mindhárom ág felett alkotmányossági kontrollt* gyakorol.

Vizsgáljuk meg közelebbről, hogy mit kell érteni a politikai konfliktusok jogiasításán. A normakollízió esetében a konfliktus közvetlen tárgya is már a jog közegében, nyelvezetén, logikai–dogmatikai struktúrájában helyezkedik el.

Viszont a tipológiai előállított *B* esetkör újszerű problémákat vet fel, hiszen itt a konfliktus közvetlen tárgya nem jogi, s csak olyan transzformációs mechanizmus teszi jogivá, jogiasítja, amelyet az alkotmánybíráskodás intézménye hozott magával. Mindazon esetekben, amikor van indítványtevő, s az eset az AB hatásköri szabályai alá vonható, akkor kerül sor sajátos *eljárásra*, a konfliktus feloldására. Munkahipotézisünk alapja Niklas Luhmann-nak az igazságszolgálat-

tással kapcsolatban megfogalmazott jogszociológiai álláspontja, amely szerintő a jog akkor és azért lehet a társadalmi konfliktusfeloldás hatásos intézménye, mert – szemben a parlamenttel – ki van vonva a közvetlen politikai és pártpolitikai befolyás alól (Luhmann 1971).

Ha ezt az igazságszolgáltatásra érvényes hipotézist – most már Luhmanntól függetlenül – az alkotmánybíráskodásra vonatkoztatjuk, akkor: 1. érvényessége problémátlanul fenntartható A típusú konfliktus esetében; 2. megkérdőjeleződik azonban a B típusú konfliktusoknál, annak ellenére, hogy az eljárási mozzanat beiktatódásával a konfliktus jogi formaruhát ölt fel. (Még akkor is, ha e sajátos szervezet eljárása a mi törvényünkben és az AB gyakorlatában nagyon kevésbé kontradiktórius bírósági eljárás, s inkább a hivatali racionalitás jellemzi.) Ha viszont ez így van, akkor a király könnyen meztelennek bizonyulhat. Nevezetesen, a parlamenti pártharcok kikapcsolásával politikamentes arculatot mutató, semleges, jogászai pragmatikus technikákat, szakszerűséget mozgató testület, magas grémium, melynek döntéseit hatalmi tekintetben senki sem vonhatja kétségbe, politikai ügydöntő szervként működni. Az értékközömbös bírói talár *csak palástolná a végső politikai ügydöntő funkciót?* Az Alkotmánybíróság ez esetben csak a politikai hatalom egy funkciója volna, bírói lepelben?

A válasz tétje nem érdektelen, hiszen az majdnem mindegy, hogy az összes megelőző szinten kezelhetetlen, el nem döntött és el nem döntött ügyek felfelé gördülve egy párt Politikai Bizottságához, főtitkárhoz, avagy egy másik testülethez, az Alkotmánybírósághoz, annak elnökéhez jutnak-e el? A hatalomelmélet szempontjából („Power = decision”) a lényeg az, hogy kell lennie egy ilyen végső fórumnak, intézménynek, amelyik dönt. Ha van, hát mi a különbség? Hordoz-e a dolgok szimbolikája következményeket a dolgoknak a sorsára nézve?

Jól elemezhető a kérdés a közvetlen érdekeltek bevonásával. Úgy is, hogy az elemzés saját tevékenységükre reflektáló tudós elmék produktuma, és úgy is, hogy egy személyösszesség, testület objektíválódó döntéseinek szerkezetét, jelentését elemezzük.

Rendkívül érdekes, összefoglaló igényű és összefogott értékelést ad az *ideológiamentesség kérdésében*, az ideológiamentesség *jegyében* Sólyom László, amikor a következőket írja: „Magyarországon úgy bukott meg a szocialista rendszer, hogy helyére nem került új, győztes ideológia – legfeljebb a gyakorlatban az egykori ellenzéki ideológiák harca. Az alkotmány az 1990. nyári módosítás óta kifejezetten ideológiamentes. (Ennek következményeit elemzi a 23/1990. ügyszámú írott egyik párhuzamos vélemény.) Az Alkotmánybíróságnak ügyelni kell arra, hogy amikor meghúzza azokat a határvonalakat, amelyeken túl valamely politikai vagy ideológiai törvényhozói koncepció már nem fér össze az alkotmány alapelveivel, ne hivatkozzon értékekre. Nagyon szerencsésen alakult az Alkotmánybíróság gyakorlata, mely az »alkotmány értékrendje« helyett jogi fogalmakkal operál, s ezek közül

emelkedett ki a jogbiztonság, illetve az (elsősorban eljárási) garanciák szerepe. Az Alkotmánybíróság tehát ideológiák vagy ideologikus természetjogi elvek helyett egyfajta (korlátozott) alkotmánypozitívizmusra támaszkodik. Eközben a jog lehetőségeinek határait is tudatosítja: az alkotmány csak az anyagi igazság érvényre juttatásához szükséges és az esetek többségében alkalmas eljárásra ad jogot. Ez nagyon következetes álláspont, mert az eljárás értéksemleges kategória. Mivel a rendszerváltás alapkérdéseibe alkotmányosságuk eldöntésével az Alkotmánybíróságnak beleszólása van, igen fontos, hogy éppen a végső fórumon át tud váltani az addig ideológiai és politikai értékekre hivatkozó érvelés a semlegességében általánosabb jogelvi érvelésre. E módszer általános érvényére az Alkotmánybíróság a 11/1992. ügyben kifejezetten utal: „A mindig részleges és szubjektív igazságosságnál a tárgyi és formális elvekre támaszkodó jogbiztonság előbbre való.” Az adott történelmi helyzetben a semleges és objektív mérce léte stabilizáló hatású. A módszer az elégedetlenek támadásának egy részét is áthárítja magára az alkotmányra – innen az ingerült támadások a »sztálinista alkotmány« ellen” (Sólyom 1993: 18–19).

A fejtegetés több szempontból problematikus: 1. Mitől ideológiamentes az alkotmány az 1990-es nyári módosítás óta? 2. A nagyon „szerencsésen alakult az Alkotmánybíróság gyakorlatában, amely az alkotmány értékrendje helyett jogi fogalmakkal operál” – gondolatmenet pedig felveti: a szerencsén múltott és múlhatott-e itt bármi, hiszen amit leír, az egyfelől tudatos törekvésről árulkodik, másfelől, ha igaz, akkor éppen a luhmanni gondolatot igazolja vissza, erősíti meg. 3. Annak a megállapításnak, hogy „a végső fórumon át tud váltani az addig ideológiai és politikai értékekre hivatkozó érvelés a semlegességében általánosabb jogelvi érvelésre”, az a konzekvenciája, hogy az érvelésben át kell tudni váltani – ezen múlik a dolog. Aki nem tud átváltani, az nem stabilizál, hanem éppenséggel megbontja a stabilitást – ez a kritérium. A semleges és objektív mérce áthárítja az elégedetlenek támadásainak egy részét az alkotmányra. (Ami de facto igaz, gondoljunk „az Alkotmánybíróság döntései alkotmányosak, csak az alkotmány alkotmányellenes” típusú álláspont magyarországi megjelenésére.)

Sólyommal ellentétben Lábady Tamás nem levezetett, hanem benyomásterző, prózaian őszinte véleménye: „Nincs ez másképpen ma sem. *A törvényhozás forrása* – a rendszerváltás rendkívüli körülményei és a *politika jog feletti elsőbbségét gyakran kikényszerítő jelenségek miatt* – túlságosan lassan és olykor zavarosan bugyog. (Az én kiemelésem – *Sz. P.*) *A jogtudományt* – s itt most az alkotmánytan tudományára gondolunk – az átalakulás rendkívülisége még csak alig ébresztette fel álmából. Így hát alapvetően a *jogalkalmazásra* hárul, hogy a két bénult kéz helyett is munkálkodjon” (Lábady 1993: 34).

Azaz a jogot kezében tartó három szereplő (a törvényhozó, a jogtudós és a jogalkalmazó) közül a törvényhozás és a jogtudomány gyengélkedése, zavarai esetén a jogalkalmazó menti a helyzetet.

Csakhogyn itt bevallott a „politikai” mozzanat jog feletti elsőbbsége, ami polárisan ellentétes a jogállami–joguralmi elvárásokkal. Nem egészen közömbös, hogy minnek van elsőbbsége mi felett.

Nagyobb baj lehet azonban itt, hogysen azzal túl juthtanánk e problémákon, hogy beismerjük „a politika jog feletti elsőbbségét gyakran kikényszerítő jelenségek”-et. Súlyom tudatosan törekszik arra, hogy elkerülje az ideologikus, politikus döntést, érvelést, ezért átvezet a jog semleges és objektívnek tekintett kategóriába olyan problémákat, amelyek nem ott, nem a jog belső világában keletkeztek, „jogiasít”. Miközben számos ponton maga sem tud eleget tenni saját programjának, a luhmanni hipotézis szempontjából megfogalmazott elvárásrendszernek, mert a politikum nem öltözik és öltöztethető át minden pontján a jog semleges, ideológiamentes ruhájába. Elemezzük itt csak az általa adott példákat: „Tulajdon és állami beavatkozás viszonyát elvileg a második kamatadó ügy tisztázta (32/1991). Itt magát a Ptk. 226. §. (2) bekezdését támadták, amely »kivételesen« lehetővé teszi, hogy jogszabály a hatálybalépése előtt megkötött szerződések tartalmát megváltoztassa. Az Alkotmánybíróságnak tehát azt kellett vizsgálnia, hogy a beavatkozási tilalom az alkotmányosság szempontjából abszolút-e, s ha nem, mi a kivételesség alkotmányos kritériuma. A határozat szerint a rendszerváltás nem megszünteti, hanem a »liberális modellnek« megfelelő »nemzetközi standardra« állítja át az állami beavatkozás lehetőségét. A szerződési szabadság korlátozását az állam mai gazdasági szerepére tekintettel és a nemzetközi összehasonlításra hivatkozva az Alkotmánybíróság eleve megengedhetőnek tartotta, sőt, mivel a piacgazdaságra való áttérés állami beavatkozásokkal kell hogy végbemenjen – a fenti »átmeneti« érvvel összhangban – kijelentette, hogy ma »elkerülhetetlen«, hogy az állam gyakrabban érvényesítse befolyását a polgári jogviszonyokban” (Sólyom 1993: 30).

A tulajdon és állami beavatkozás társadalmi súlyát tekintve óriási jelentőségű viszonyának tisztázása két ponton is feketén–fehéren, cáfolhatatlanul *ideológiai érvre* épül: a „liberális modellnek” megfelelő nemzetközi standardra állított állami beavatkozás, illetve a ma „elkerülhetetlen, hogy az állam gyakrabban érvényesítse befolyását a polgári jogviszonyokba” tételekre gondolunk. Az állami és a szövetségi tulajdon jogviszonyainak 40 éve után a liberális modellnek megfelelő magántulajdoni túlsúly spontánul nem állítható elő, csak állami beavatkozással (privatizáció).

Ráadásul az alkotmány rendszertanilag nem a megfelelő helyen, az alapvető jogok körében tárgyalja a *tulajdonhoz való jogot*. Az AB viszont beemelte az alapjogok közé – mutat rá Sajó. De mégsem ellentmondásmentesek határozatai. „Szinte töretlen harcot folytat az AB a tulajdonformák és a vállalkozások egyenlőségéért, különösen az állami tulajdont illető kedvezmények ellen, amelyek a rendszerváltás ellenére nagy számban megmaradtak a jogrendszerben [pl.

50/1991 – a gazdálkodó szervezetek elleni végrehajtási korlátok megszüntetése; továbbá 6/1992. (I. 30.) AB hat.].

Am az egyházi tulajdon helyreállítása kapcsán [(4/1993. (II. 12.) AB hat.] megtörik a tulajdonformák semlegességével kapcsolatos elv. Az 1991. évi XXXII. törvény megengedte, hogy – egyházi igényeket kielégítendő – önkormányzati tulajdont korlátozzanak, illetve vonjanak el. Ez a tíz évig tartó korlátozás nem minősül alkotmányellenes tulajdonelvonásnak, hanem csereingatlanul megváltandó kisajátítás, mivelhogy az egyház érdeke kivételesen a közérdekkel egy tekintet alá esik!” (Sajó 1993: 53) Azaz a tulajdonformák semlegessége alkotmányos jogelv, amit alkalmazni kell, de kivételesen az egyházi ingatlan a közérdekkel egybeesik, míg az önkormányzati – implicite – nem esik egybe. Az indoklás tehát az egyházi és az önkormányzati tulajdon eltérő *érdekmérlegelésének, beszámításának* különbségén alapul. Ahhoz valószínűleg már nagyon naivnak kellene lennie annak, aki elhiszi, hogy itt az érdekbeszámítás nem politikai alapon történt. *Az AB-nek persze van autoritása a döntéshez, csak döntésének nincs sem normatív, sem jogelvi alapja, mert egyenrangú normativitásokat kellett visszavezetnie a tulajdonformák semlegessége jogelvre, aminek alapján szintén nem volt eldönthető a konfliktus.* Az autoritás nem döntési normából, nem is alkotmányos jogelvből, hanem felhatalmazásból származik. „Autoritas, non veritas facit legem” – idézhetjük Carl Schmitttel Hobbest. „A döntés önálló jelentőségén belül a döntés alanyának önálló jelentősége van – függetlenül a tartalom kérdésétől” (Schmitt 1992: 17–18). Így néz ki a jogi forma mögötti döntési tartalom jogelméleti megvilágításban. Persze, ha a tiszta jogtan extrém jogpozitivizmusa álláspontjáról minősítenénk, azaz a döntéseket már attól jogi természetűnek vennénk, hogy jogszabályok közegeiben dőlnek el érdekkonfliktusok, akkor ezzel ki lenne zárva az alapprobléma. Ugyanis Midász király sarjaként minden joggá változván, amit a jog akárcsak megérint – *nemhogy politikáról, még joghézagok létéről sem szabadna beszélnünk.* A következőes Kelsen (1988: 56–67) természetesen éppen ezt teszi.

De aligha tekinthető másnak, *ezúttal politikamentesnek*, az a döntés, amikor az Alkotmánybíróság *nem állapított meg releváns összefüggést* a lakbéremelések és a szociális biztonság között, vagy ugyanígy *nem látott direkt összefüggést* a lakáskölcsön törlesztőrészleteinek felemelése és a szociális jogok között a 32/1991-es határozatában (lásd Sólyom 1993: 32).

Véleményünk szerint nem azért nem állapított meg releváns összefüggést és nem látott direkt összefüggést az Alkotmánybíróság, mert nincs ilyen összefüggés. Éppen értékmentesen, *in abstracto* véve szembeötlő, hogy növekvő lakberek esetén, ha bérnövekedés nincs, vagy csak aránytalanul van beépítve a munkaerő reprodukciós költségei közé, akkor ez lerontja a szociális biztonságot. Tehát éppen a piacgazdaság melletti értékelkötelezettség, ideológia alapján nézte a szociális jogok és a szociális biztonság szempontjait a határozat. Azaz

döntésével a lakástulajdonosok mint jövedelemtulajdonosok mellett állt ki a lakásbérlőkkel szemben, a piaci ideológiát az ingatlantulajdonosok, a bérbeadók oldaláról értelmezve, holott azt a szociális oldalról is fel lehetett volna fogni (akár piaci alapon is). Itt tehát *érdekeszmítást* látunk az AB részéről, mint ahogy a korábbiakban az *értékbeszámításra* is elemeztünk teljesen egyértelmű döntést (28/1990 és 2/1993), ahol más érték felvétele (citoyen, participációs értékek) – melyet az alkotmányosság keretei nem zártak ki, sőt, lehetővé tettek volna – más döntést eredményezett volna.

Summa summarum: a döntések, az esetek jelentékeny részében a konfliktusok jogiasítása, gazdasági, szociális, politikai konfliktusok jogba való átirása hatékony konfliktuskezelő eszköz, de semmi esetre sem tehermentesíti az Alkotmánybíróságot végső ideológiai kérdésekben való állásfoglalásoktól, politikai (érdek-) konfliktusokban való döntésektől, legfeljebb jól, kevésbé jól vagy egyenesen rosszul leplezi döntéseinek nem jogi elemeit, karakterét: a pozitív jog rétegében és rétege mögött meglévő természetjogias, ideológiai, világnézeti elemeket, axiómákat. A király félig meztelen. *Sem teljesen fel nem öltöztethető, sem a meztelenségig le nem vetköztethető – ez a természetes állapota.* Mert ha egyszer már felkerült az eredendően nem jogon belüli konfliktus az Alkotmánybíróság végső ügydöntő fórumához, akkor itt a pozitív jog kontextusába ékelődnek a részben természetjogi, részben ideológia-világnézeti, részben közvetett érdekelemek. Ez a jogszabályi, dogmatikai közeg a jogi egyneműsítéssel közömbösíti a konfliktus ütköző érdektartalmait, anélkül, hogy kiiktathatná a tőle eltérő különmű elemek hatását. Lehetővé teszi a döntéshozóknak, hogy a jogi relevancia szűrőjén keresztül szelektíve mérlegeljenek, elvonatkoztassanak azoktól a tényektől és összefüggésektől, melyek nem illeszkednek bele érvelésük menetébe. A valóságos társadalmi, gazdasági, műszaki stb. konfliktusok és jogi átirásuk között *szükségképpen inkongruens viszony feltárására pedig a közvélemény, az átlagember nem képes, mert ez feltételez egy sereg olyan ismeretet, tudást és képességet, amellyel nem rendelkezik. Mindez azonban nem eltűnteti, csak a jog közegébe írja át azokat az érdek- és akarat-kötött, politikai és ideológiai értékválasztásokat, amelyek a döntésekben feszülnek.* Sem a jogpozitivistá, jogászvilágnézet pánnormativista, sem a jogi nihilista megközelítések nem láthatják a jogdogmatikai, normatív és a nem jogi, politikai (érdek és akarat) mozzanatok egymásra reflektáltságát a döntési tartalmakban. Azt, hogy szükségképpen inkongruens viszony áll fenn a konfliktus összetevői és jogi átformálásuk között, s hogy az átformálás eredményeként kerülnek az eredetükben nem jogon belüli konfliktusok a jog egynemű közegébe. Azért, hogy itt már oly módon váljanak kezelhetővé, megoldhatóvá, mintha eleve jogi, alkotmányossági természetűek lettek volna.

III. ALKOTMÁNYBÍRÁSKODÁS – A HATALOMMEGOSZTÁS RENDSZERÉBEN

A címben jelzett összefüggés tárgyalásánál ezúttal nem térünk ki azokra a gyakorlati munka során felvetődött esetekre, amikor a magyar Alkotmánybíróság saját szerepét volt kénytelen értelmezni ahhoz, hogy elkerülje egyfelől a törvényhozói hatalom területére, másfelől a végrehajtó hatalom kompetenciájába tartozó kérdéseket illető döntéseket. (Ezt elemeztük a *Világosság* című folyóirat 1993/1. számában, rámutatva, hogy lényegében adekvát pozíciókat alakított ki a magyar gyakorlat, saját törvény szabta és törvényben nem szabályozott keretei és lehetőségei között.) Figyelmünket most arra a politikaelméleti és gyakorlati kérdésre összpontosítjuk, hogy mitől és mennyiben tekinthető az Alkotmánybíróság a hatalommegosztás részesének.

Szemben a közkeletű, felületes állásponttal, miszerint azért, mert hatalmi ág, egyszersmind hatalommegosztási tényező is, rá kell mutatnunk arra: attól, hogy az államszervezetben a munkamegosztás minőségi, mennyiségi és területi specializáción és kooperáción keresztül valósul meg, még nem beszélhetünk hatalommegosztásról. Az, hogy az államhatalom ágai, intézményei történelmileg differenciálódtak, és az államszervezetben belüli munkamegosztás jogi vetületeként kialakult a hatásköri, illetékességi és kompetencia szabályok rendszere – még nem jelent hatalommegosztást. Ha az intézményi és/vagy jogi tagoltságot tekintjük kritériumnak, akkor természetesen bármely egy-
párti szisztémában is lenne hatalommegosztás, márpedig ez tarthatatlan álláspont. Ott a hatalom egységének eszméjére méretezett az államszervezet felépítése és funkcióinak tagolt, intézményesült működtetése. Ez azonban nem elméleti, csak indirekt érv lehet e felfogás elégtelenségének kimutatására, ahogyan mondjuk az a fontos elmélet-történeti érv sem perdöntő, hogy a kérdéssel első ízben foglalkozó arisztoteleszi „Politika” is megelégedett a törvényhozói, magisztrátusi és bírói ágak konstataálásával, anélkül, hogy további konzekvenciákat fűzött volna hozzájuk. Mégis realiztikus felfogása valószínűleg közelebb járt az igazsághoz, mint a modern szakirodalomnak az az álláspontja, amelyik a pluralizmus elméleti kritériumait ebben a szervezeti tagoltságban, hármasságban véli felfedezni (legalábbis minimálkritériumként). Ha a minimálkritériumot – szemben előző álláspontokkal – *conditio sine qua non*-ként fogjuk fel, akkor viszont nem lehet szó specifikáló ismérvről a hatalom egységére és a hatalommegosztás elvére építő megoldások különbsége tekintetében, hisz e hármasság a hatalom egysége mellett is megvan. Mégsem mindegy, hogy a hatalom egységére vagy a hatalommegosztás doktrínájára épül az államszervezet, mert ez gyakorlati konzekvenciákkal járó szempont, amit érvényesíteni kell.

Montesquieu és a mai felfogások többsége a kölcsönös fékek, ellensúlyok létezésével oldja meg a hatalommegosztás kérdését, ami továbbvivő, mégsem teljes értékű megoldása a problémának. Mi lehet

akkor a hatalom egységének elvére és a hatalom megosztására épülő rendszerek között a lényegi különbség? Semmi esetre sem az állam működtethetőségéhez nélkülözhetetlen szervezeti munkamegosztás, a hatalmi ágak működésének kialakulása. *A döntő kritérium: az eltérő politikai minőségek létének érvényesítése az államhatalom intézményeinek működésében.* Ha nincsenek minőségileg különböző politikai egységek, entitások egy adott társadalomban, vagy vannak, de létük nem befolyásolhatja az államakarat formálódásán keresztül az államszervezet működését, tevékenységének irányát, döntéseit, akkor elvileg sem lehet szó hatalommegosztásról. Hatalommegosztás *per definitionem* csak ott van, ahol különböző politikai minőségek között szabályozott, garanciákkal biztosított versenyhelyzet van. Az államszervezeten belüli funkcionális munkamegosztás és tagolt intézményrendszer csak a lehetőségét, de nem a valóságát teremti meg a hatalommegosztásnak, mert hatalommegosztás csak ott van, ahol az adott intézményi és szabályozási feltételek között érvényre juthatnak és jutnak a minőségi politikai tagoltság (pártok, érdekképviselő szervezetek) konzekvenciái.

Igy értelmezve a „hatalommal szembeni ellenhatalom” bibói követelményét, mint a hatalomkoncentráció egyedül hatásos ellenszerét, látnunk kell: parlamenti rendszerben a pártok közötti, választások során kialakult erőviszonyok határozzák meg az alapkérdéseket: a törvényhozó hatalom összetételét és a központi végrehajtó hatalom fejének, a kormányfőnek a személyét. A kettő között pedig mindig *összhang van*, abban az értelemben, hogy domináns politikai minőség jön létre akkor is, ha többségi, és akkor is, ha parlamenti többséggel nem rendelkező kisebbségi kormányzás jön létre, amit a mérsékelt vagy az extrém parlamenti polarizáció esetei gyengíthetnek, de nem szüntetnek meg. *Összhang van a két fő hatalmi ágban, a törvényhozói és a végrehajtói hatalom között.* Ezt nevezzük főhatalomnak. *A hatalommegosztás tehát nem a főhatalom létének a kétségbevonását kifejező doktrína, hanem pusztán a főhatalom érvényesíthetőségének alkotmányos korlátokat állító elv,* amely különböző gyakorlati formák, intézményes megoldások közepette érvényesülhet, de nem jelent kettős vagy többes hatalmat. Ha mindig és minden hatalmi ágat ugyanazon politikai minőség (fő világnézet típusok szerint konzervatív, liberális vagy szocialista) töltene meg tartalommal, akkor nem lenne hatalommegosztás sem, akkor a hatalom egysége szerint lenne felépítve az államszervezet, ahol az alkotmányos kormányzásra szorítás, ha tetszik, a „fékek” csak ugyanazon erő által lennének működtethetőek – ilyen volt a Kádár-kor Magyarországon az „önkorlátozó hatalom” konszolidáció után fokozatosan kibontakozó eszméje –, de nem szabályozott versenyhelyzetben.

A hatalommegosztásról vallott felfogásom rövid kifejtése után érkeztünk el a számunkra most döntő kérdéshez: mikor érvényesülhet a hatalommegosztás az Alkotmánybíróság szempontjából? Akkor, ha a törvényben meghatározott feltételek mellett reális ellensúlyát képezi

a hatalom normatív típusú aktusainak. Alkotmányosságra szorítja a jogalkotás összes fórumát, azaz szervezett normakontrollt gyakorol a jogalkotás felett. (Noha nem a jogrendszer terjedelmi egésze felett, mert hatásköri szabályai és eljárási kötelezettsége ezt nem fogják át maradéktalanul.) Nyilvánvaló, hogy a főhatalom összhangjáról mondtak következtében társadalmilag-politikailag majdnem mindig az ellenzéki pozícióban lévő politikai pártok (minőségek) érdekeltek abban, hogy alkotmányosságra szorítsák a főhatalom jogalkotói tevékenységét. De a főhatalmat gyakorlóknak is érdeke, amennyiben komolyan veszik jogállami legitimációjukat, hogy tevékenységükkel ne sértsék az alkotmányt és az alkotmányos alapjogokat.

Számunkra az Alkotmánybírászkodás ezen hatalommegosztásos szerepéből következett az a tétel, mely szerint a magyar Alkotmánybíróság nem a bírói hatalom része, hanem önálló hatalommegosztási tényező, amely hatásköri és eljárási szabályainak keretei között az összes többi hatalmi ág felett alkotmányossági kontrollt gyakorol. Ennek az elvi kiindulópontnak a sérelmét láttuk a magyar AB 57/1991. határozatában, amely túlment kontroll szerepén és a bírói hatalom területére lépett át, amikor jogerős családjogi ítéletet semmisített meg (Szigeti 1991: 54).

Hogy az alkotmányossági kontroll lehetősége valóságos lehessen, ahhoz elsősorban az szükséges, hogy a „Rechtsstaatlichkeit” ne válhasson az alkotmányos kormányzásra szorításból pusztán „Rule of Law”-vá. Az ellenzéki politikai pártoknak, képviselőiknek *legyen* az eddigiekhez hasonlóan – ha nem is előzetes normakontrollként – megfelelő *indítványtételi jogosultságuk, éljenek is ezzel*, és az Alkotmánybíróság *megőrizze relatív szellemi, politikai, ítélőerőbeli függetlenségét*. Vannak azonban olyan törekvések, amelyek az intézményt egyre inkább az egyedi ügyekhez kapcsolódó konkrét normakontroll felé kívánják eltolni. Ennek viszont veszélyei vannak.

Az alkotmánybírósági törvény 1993-as tervezett igazságügyminisztériumi módosítása várhatóan előtérbe hozná a testület tevékenységében a *konkrét normakontroll hatásköreihez kapcsolódó ügyeket*. Ilyen megoldással gyengülne az előzetes normakontroll korlátozása következtében (vö. a törvényjavaslat 1. § a. és 22. §-át, amely a régi 48. § helyébe lép) az absztrakt, konkrét ügyhöz nem kapcsolódó normakontroll szerep. Ezáltal éppen a képviselői munkát érintő indítványtételi területek szűkülhetnek, a munka *kevésbé a törvényhozás, inkább az igazságszolgáltatás és a hatósági jogalkalmazói tevékenységek feletti* alkotmányossági ellenőrzés felé tolná el. Mindezek és hasonló *de lege ferenda* javaslatok (Halmai 1994: 300–305) pedig várhatóan nem erősítenék, hanem gyengítenék majd azt az önálló hatalmi ág szerepet, melynek végső kritériumát az eltérő politikai minőségek közötti szabályozott versenyhelyzetnek az intézményekbe történő részleges beengedésében véltük megtalálni. Lehet, hogy a rendszerváltás éveire jellemző feladatot, *a törvényhozó állam alkotmánybírászkodását* hamarosan felváltja *az igazságszolgáltató állam* Alkotmánybírósága? –

hogy a schmitti értelemben vett fogalmi megkülönböztetést (Schmitt 1932: 7–19) alkalmazzuk e törekvésekre. Ha pedig ez a súlypont áthelyeződés bekövetkezik, akkor ez gyengíteni fogja a pluralisztikusan szervezett politikai mező rugalmasságát, reagálásait, s a hatalom-megosztás polgári demokratikus tendenciáit a berendezkedettek status quót védő magatartása, hatalmi megcsontosodása váltja fel, amely az ország társadalomtörténetében már eddig is sok kárt okozott.

IV. ALAPJOGI BÍRÁSKODÁS = A LÁTHATÓ ALKOTMÁNY = ALKOTMÁNYOSSÁG

Egy jó ügynek is sokat árthat az, ha terminológiailag szerencsétlenül, sok félreértésre okot adó, inadekvát módon nevezik el. Éppen ez történt a magyar Alkotmánybíróság tevékenységével, amikor döntései nyomán a jogirodalomban és a publicisztikában is „láthatatlan alkotmányról” kezdtek beszélni. Valószínűleg az 23/1990-es határozat nyomán, melyben Sólyom László alkotmánybíró párhuzamos véleményében így fogalmazott: *„Az alkotmánybíróságnak folytatnia kell azt a munkáját, hogy értelmezéseiben megfogalmazza az Alkotmány és a benne foglalt jogok elvi alapjait, és ítéleteivel koherens rendszert alkot, amely a ma még gyakran napi politikai érdekből módosított Alkotmány fölött, mint »láthatatlan alkotmány«, az alkotmányosság biztos mércéjéül szolgál; és ezért várhatóan a meghozandó új alkotmánnyal, vagy jövőbeli alkotmányokkal sem kerül ellentétbe. Az Alkotmánybíróság ebben az eljárásban szabadságot élvez, amíg az alkotmányosság fogalmának keretén belül marad”* (az AB határozatai 1990: 97–98).

Ezután az történt – nem teljesen meglepően –, hogy noha az AB határozatait közzétették, s bárki elolvashatja, bevett szokássá vált láthatatlan alkotmányról beszélni – s a jelző immáron nemcsak *epitheton ornans* –, és arról, hogyan lép túl ezen az AB. A láthatatlanon túllépés, a láthatatlannal kapcsolatos aktivizmus emlegetése pedig fogalmilag – és nemcsak kifejezőmódjában – inegzakt formula. Ami nyilvános, közzétett, annak hatásaival számolni lehet.

A szerencsétlen terminológia mögött azonban valóságos jogelméleti ízlés és valóságos alkotmányelméleti probléma húzódik meg. Az még csak *jogelméleti stílus*, ízlés dolga – „Le style, c'est l'homme” értelemben –, hogy a „Rechtsfindung” rosszabbik szellemében a jogtalálást olyan esetleges, önkényes kérdésnek tekintik, mint ami a jogrend felépítésétől és normatív tartalmaitól teljesen függetlenül, kizárólag a bírói szubjektumban keresendő. A felfogás valóságos alapja az, hogy a jogalkalmazói döntés sohasem mechanikus, sohasem egyszerű behelyettesítési, hanem mindig alkotó folyamat, s a jogász tudás, érvelés, leleményesség akkor is szerepet kap az életbeli tényállások jogi minősítésében és értékelésében, a törvényi tényállásoknak való megfeleltetésben, amikor nincs szó joghézag kitöltéséről. A bírói

jogalkalmazást szabadjogi jogtalálássá átkódoló felfogások egyes képviselőinél – Jerome Frank (1977), Josef Esser (1970) – ezt a tevékenységet az irracionális szelleme lengi körül. A jogalkalmazás komplex műveleteiben nem a szabatosan kifejezhető helyzetek racionális kezelésmódját – dogmatikai fogalomképzést, logikai ítéleteket és következtetéseket – látják, hanem gondolati eszközökkel meg nem ragadható, intuitív, fel nem bontható, tovább nem elemezhető adottságokat: a bíró elszigetelt, szubjektíve felmerülő tudattartalmait.

A *valóságos alkotmányelméleti probléma* azonban az, hogy az *alkotmányosság fogalma* több és más, mint az alkotmány normáinak összessége. Több, mert az *egyedi normák* mögött *különös érvényességű jogelveket*, s a jogelvek mögött *általános* filozófiai, gazdasági, morális, politikai *elveket* találunk. A jogi normák egyediek abban az értelemben, hogy a jogelvekhez képest specifikált elvárásokat fejeznek ki, mert szituatív érvényességgel fogalmazzák meg a cselekvés megengedett, megkívánt vagy tiltott mértékeit, s pozitív vagy negatív szankciót rendelnek elvárásaikhoz (Szigeti 1994). De a jogrend nemcsak magatartásszabályokat, hanem absztraktabb rendező elveket, jogelveket is magában foglal. Az *egyedi normák* (a megállapítás tehát nem tartalmi, szabályozástechnikai különösségük, tipikusságuk elvitatására vonatkozik), a *különös jogelvek*, mint jogegyenlőség, jogbiztonság, *nullum crimen, nulla poena, ne bis in idem*, szerződési szabadság stb. és az általános elvek (például: igazságosság, polgárosodás, tulajdonformák viszonya) relatív természetű, korhoz kötött természetjogias tartalmai pedig együtt adják az alkotmányosságot, ami materiális tartalmainál és vonatkoztatási összefüggéseinél fogva is más, mint az alkotmány szövege, noha vizsgálata szükségképpen abból kell, hogy kiinduljon.

Ott ugyanis nincs alkotmányossági kérdés, ahol az alkotmány normatív tartalmai vagy a pozitív jogszabályok jogági normái eligazítanak. A jogrend konzisztenciájának keretei között megválaszolható kérdések jogalkalmazói és nem alkotmányossági kérdések. A jog nem normák esetleges halmaza, hanem belső rendezettséggel bíró objektíváció. Attól rend, hogy ágazati, jogdogmatikai tagoltsága van, hogy a jogforráshierarchia formális rendezettségén keresztül visszavezethető az alkotmányos alapnormákra – de nem a logikai szükségszerűséggel előálló kelsen-i léttel nem bíró „Grundnorm”-ra. Az alkotmányosság problémái felfogásunk szerint csak és kizárólag ott lépnek fel, ahol: 1. *szabályozatlan, de szabályozást igénylő életviszonyok jelennek meg* (a mulasztásos alkotmányellenesség négy év alatt 246 esetben történt megállapítása során tipikusan erre a jogrendbeli helyzetre reagált az AB); 2. *értelmezést igénylő inkonzisztencia problémák lépnek fel*; 3. az életviszonyok túlfejlődnek a régi jogon, *az új tagadja a régit, a régi és az új között ellentmondás támad*, anélkül, hogy a törvényhozó reagálna rá, s jogalkotással kiküszöbölné. A társadalmi változások materiális szükségletei áttörnek a régi normákon és formális jogi kereteken, nem helyezhetők el bennük az adaptáció hagyományos

eszköztárával (jogalkalmazói interpretációs módozatok, fikció, vélelem, analógia, irányelv, elvi döntés).

Az alkotmányosság alakulása ezért a jogfejlesztés bizonyos típusú szükségleteire reagál.¹ A jogrendszer alkotmányossági kontrollja egyben az alkotmányosság materiális tartalmának a produkciója és reprodukciója, a „Verfassungswirklichkeit”, az alkotmányos valóság értelmében – az esetek, döntések dogmatikai építőelemei objektíválják. Szélesebb az alkotmánynál, de csak az alkotmány és a fennálló jogrend keretei között történhet az alkotmányos valóság reprodukálása. *Addig a felső határig mehet el a produkció innovatív mozzanata, ameddig e bővített reprodukció saját alapon áll, fejlődik.* Nem rombolhatja le kiinduló előfeltevéseit, nem teremthet új alapot egy új alkotmány számára. Feltétele az alkotmányosság ezen értelmezésének, hogy *egyetlen ilyen autoritással rendelkező szervezet, testület – az alkotmánybíróság – esetén van csak értelme működésének, mert ha létezne alkotmányossági konkurens vagy felettes szerve, akkor már nem lehetne az alkotmányosság letéteményese helyzetében.* Szemben a rendes és rendkívüli bírósági jogorvoslat logikájával, amely az anyagi igazság érvényesíthetősége érdekében több lépcsőben is teret ad a felülvizsgálatnak, noha a jogerős ítéletek beállító joghatásai érdekében és/vagy a célszerűséghez fűződő érdek következtében a jobbiztonság igénye egyszer itt is lezárja az elvitathatósági folyamatot (Radbruch 1981).

Ha a pozitív jog elérné azt, amire törekszik, ti. hogy hézagmentes szabályozás lehessen, és a társadalmi valóság nem lenne állandó mozgásban, akkor valóban nem lennének joghézagok, s nem lenne szükség az „alkotmányosságnak” az alkotmányhoz képesti többletfogalmára. Arra, hogy egy testület a normatív érveléseket jogelvi érvelésekkel, s mindkettőt – szükség esetén – elvi érvelésekkel egészítse ki.

Megoldásunk azt is tartalmazza, hogy az „alkotmány szelleme” értelmében vett alkotmányosság fogalomra csak és akkor van szükség – anélkül, hogy az irracionalitás területére lépnénk –, ha és amennyiben fellépnek alkotmányossági szükségletek: a 3 típus egyike (vagy egymás mellett több formája is) megjelenik, és a jogi objektiváció működésmódjában intézményesítve van az a sajátos grémium, amit az egyetlen – *a problémamegoldás autentikus monopóliumával rendelkező* – alkotmánybíróság léte jelent: a jogszabályok alkotmányossági felülvizsgálatának szerepével. Ebben a felfogásban az alkotmányosság nem láthatatlan, nem is a rendes bírászkodás rendjének felesleges meghosszabbítása, hanem a hatalommegosztás szerve: alkotmányossági kontrollt gyakorol az államszervezet és a jogrendszer működése felett.²

Az alapjogi bírászkodás hazai értékelésénél mi ezen jogelméleti mérce alapján kívánunk állást foglalni. Ha így teszünk, akkor sem az emberi méltóságról szóló AB határozatok, sem a halálbüntetésről szóló (23/1990) nem érdemlik meg – bizonyos értelemben – azt a

heves jogirodalmi vitát az aktivizmus körül, amit kiváltottak. Persze csak annyiban nem, hogy az AB új alkotmány alapjára nem tért át egyik ítéletével sem, noha a halálbüntetés törvényhozás nélküli eltörlése részlegesen már felveti a jogalkotás területére lépés nem teljesen indokolt voltát. De ha elfogadjuk Schmidt Péter alkotmánybíró különvéleményét – és elfogadjuk –, akkor egyetlen alapjog bevezetése, az állami büntetőhatalom sem terjedhet az emberi élet kioltásáig, hanem több, jó egynéhány hasonló súlyú alapjog létrehozása jelenthetné azt a határsértést, ami az alkotmányos valóság és az új alkotmány alapjára helyezkedés között van. Hiszen az alapjogi bírászkodásnak éppen az az értelme, hogy felmerült mulasztások, konzisztencia problémák, az új szabályozási szükségleteknek a régin áttörő eseteiben *új szintézist teremtsen alapjogok és alapjogok, jogszabályok és alapjogok között*. Ha ezt az AB nyilvános határozataiban teszi meg, akkor függetlenül attól, hogy ez más értékpremisszákat alapján irodalmilag bírálható és bírálendő, vagy netán több konzisztencia problémát okozna, mint amennyit megold, *e szintézissel mégiscsak a jog relatíve új rétege a formális legalitás követelményrendszerével összhangban intézményesedik*. És ez magasabb fokú, a hatalomgyakorlás elé egyértelműbb korlátokat állító állapot, mintha az alkotmányosság az alkotmánynál szélesebb, de behatárolt mozgásterét bármelyik állami szerv maga alakíthatná. A végső, immanens joghelyességi mérce az, hogy döntéseivel tendenciális értelemben növelje és ne csökkentse a jogrend konzisztencia fokát.

Tartsuk meg az alkotmánybírászkodást az alkotmányosság fő letéteményesének. Módosítsuk, de ne amputáljuk bizonytalan profiljait. Jobban járunk, mintha amorf, alaktalan problémátömegként nem intézményesítjük az alkotmány és az alkotmányosság között szükségképpen újratermelődő feszültségforrásokat és egyben mozgásteret – számunkra ez a négy év legátfogóbb tapasztalata.

JEGYZETEK

¹ Az állatorvosi ló eseteiként, ahol mindhárom alkotmányossági szükséglet tisztán, példaértékűen jelen volt, említhetjük a kinevezési ügyeket (48/1991; 8/1992; 36/1992) és a média ügyet. Jogirodalmi elemzését lásd: Bán 1993: 451–53.

² Álláspontunk az amerikai alkotmányértelmezési elméletek vitája felől nézve (Paczolay 1993: II. fejezet) hasonló a modern aktivizmus „élő alkotmány” álláspontjával, s kizárja a *textualizmus* („a szöveg erősebb mint a törvényhozó maga”) és az *originalizmus* (az alkotók eredeti szándékait fűrkésző) meglehetősen lapos, egyoldalú szemléletét. Mi az alkotmányosság kérdését is a jogfejlődés egésze aspektusából vetettük fel, kidolgozva a felső határ küszöbfogalmát, amin túl már nem az alkotmányosság bővített reprodukciója, hanem az alkotmányt derogáló jogalkotás történe.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Az Alkotmánybíróság Határozatai 1990, 1991, 1992, 1993. (Szerk.: dr. Sólyom László, az AB elnöke, dr. Holló András, az AB főtitkára)
- Arisztotelész 1984. *Politika*. (2. kiadás) Gondolat
- Bán Tamás 1993. Parlamenti vagy alkotmányjogi demokrácia?
In: *Magyar Politikai Évkönyv*
- Berman, H. J. 1991. Alkotmányosság és/vagy jogállamiság. *Létünk*, 3.
- David, René 1977. A jelenkor nagy jogrendszerei. KJK
- Dworkin, Ronald 1991. Controverse constitutionelle. *POUVOIRS*, 59. PUF
- Eörsi Gyula 1977. *Jog – gazdaság – jogrendszer tagozódás*. (II. fej.)
Akadémiai Kiadó
- Esser, Josef 1970. *Vorverständnis und Methodenwahl in der Rechtsfindung*.
Frankfurt am Main
- Frank, Jerome 1977. A jog és a modern értelem. In: Varga Csaba (szerk.)
Modern polgári jogelméleti tanulmányok. Budapest
- Halmai Gábor 1991. Az alkotmányvédelem: az állami hatalom korlátozása.
Társadalmi Szemle, 5.
- 1994. *A vélemény szabadság határai*. Atlantisz
- Holló András 1991. Jogállam – jogvédelem. *Társadalmi Szemle*, 4.
- Huizinga, Johan 1944. *Homo Ludens* (Reprint 1990.) Universum
- Kelsen, Hans 1988. *Tiszta jogtan*. Budapest
- Kerekes Zsuzsa 1994. Szándékok és tények. In: *Magyar Politikai Évkönyv*
- Kulcsár Kálmán 1993. A „jog uralma” és a magyar alkotmánybíráskodás.
Politikatudományi Szemle, 1.
- Lábady Tamás 1993. A helyét kereső alkotmánybíráskodás. *Világosság*, 1.
- Luhmann, Niklas 1971. Funktionen der Rechtssprechung im politischen System.
In: *Politische Planung*. Opladen
- Lukács György 1976. *A társadalmi lét ontológiájáról II. Szisztematikus fejezetek*.
Magvető
- Paczolay Péter 1993. Könyörtelen bírói hatalom? (A bírói alkotmányértelmezés
politikai szerepe). *Jogállam*, 2.
- Peschka Vilmos 1988. *A jog sajátossága*. Akadémiai Kiadó
- Pisier, Evelyne 1988. Léon Duguit et le controle de la constitutionnalité des lois:
paradoxes pour paradoxes in: *Mélanges et hommage á Maurice Duverger*
(red: Blandine Barret-Kriegel) Paris. PUF
- Pokol Béla 1991. Az alapjogok és az „alapjogi” bíráskodás. *Társadalmi Szemle*, 5.
- 1992. Aktivista alapjogász vagy parlamenti törvénybarát? A magyar alkotmány-
bíráskodás jogkonceptiói. *Társadalmi Szemle*, 5.
- 1993. Az alapjogi bíráskodás elméleti kérdései. *Jogállam*, 1.
- Radbruch, Gustav 1981. A jogeszmé antinómiái. In: Varga Csaba (szerk.)
Jogfilozófia. Jog és filozófia. Antológia. Akadémiai Kiadó
- Sajó András 1993. A „láthatatlan alkotmány” apróbetűi: a magyar Alkotmánybíróság
első ezerkétszáz napja. *Állam- és Jogtudomány*, 1–2.
- Schmitt, Carl 1932. *Legalität und Legitimität* V. v. Duncker und Humblot
München – Leipzig
- 1992. *Politikai teológia*. Budapest
- Sólyom, László 1991. Ellenőrzött rendszerváltás. *Világosság*, 5.
- 1993. Az emberi jogok az Alkotmánybíróság újabb gyakorlatában. *Világosság*, 1.

-
- Szigeti Péter 1993a. Hatalommegosztás – Alkotmánybíróság. *Világosság*, 1.
— 1993b. A jogállamiság mint társadalomelméleti probléma. *Társadalmi Szemle*, 4.
— 1994. A társadalmi normák differenciálódása és a jog. *Jogállam*, 3–4.
Toinet, Marie-France 1991. Puissance *POUVOIRS*, 59. PUF
Weber, Max 1989. *A politika mint hivatás*. Medvetánc Füzetek, Századvég